

УДК 502.17

DOI <https://doi.org/10.32846/2306-9716/2024.eco.5-56.32>

ЗАКАЗНИЙ РЕЖИМ В ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОМУ ФОНДІ УКРАЇНИ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Лукіша В.В., Ковальова Н.І.

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління
вул. Митрополита Василя Липківського, 35 (2 корп.), 03035, м. Київ

Вивчені результати досліджень становлення та розвитку заказного режиму в системі природно-заповідного фонду України. Категорія заказників бере початок з часів зародження феодальних відносин та власності на землю, знайшовши своє відображення в сучасному природоохоронному законодавстві України та деяких інших країн.

Окреслено проблеми, що потребують розв'язання: нормативно-правового затвердження критеріїв для визначення категорій ПЗФ; дотримання законодавства у сфері земельних відносин; відсутність моніторингу та належного контролю за дотриманням режиму охорони і використання територій заказників; наявність корупційних тенденцій в суспільстві з намаганнями використати землю і природні ресурси для потреб, не сумісних із заповіданням. Встановлено, що еволюція українського природоохоронного законодавства щодо регламентування охоронного режиму в заказниках характеризується сповільненою реакцією на актуальні потреби природоохоронної сфери. Як наслідок, траплялися випадки втручання в природні комплекси заказників, зокрема рубками лісу, втрати їх цінностей, раритетних видів флори і фауни та розвиток антропогенних сукцесій.

На прикладі природно-заповідного фонду м. Києва та Київської області, обраного як модельний для Середнього Придніпров'я, показано динаміку створення заказників у розрізі їх підкатегорій до і після набуття незалежності України. За 33 роки незалежності на території Києва та області було створено 161 заказник загальною площею 89,78 тис. га – темпи створення виявилися в 3,61 раза вищими, ніж за радянський період 1972–1990 рр. При цьому за період 2001–2023 рр. спостерігається тренд до зменшення загальної площі створених заказників та до збільшення їх кількості. За останні 3 роки (2021–2023 рр.) було створено 48 заказників загальною площею 2,21 тис. га, а середня площа 1 заказника (46,04 га) виявилася в 16,8 разів меншою, ніж в період 1991–2020 рр. Серед створених в межах території Києва та Київської області заказників в розрізі підкатегорій за кількістю лідирують ландшафтні, ботанічні та лісові, а за загальною площею – загально зоологічні, ландшафтні та гідрологічні.
Ключові слова: природоохоронні території, заказники, динаміка створення, режим охорони, проблеми.

The reservation regime in the nature reserve fund of Ukraine: formation and problems of functioning. Lukisha V., Kovaleva N.

The article presents the results of research into the formation and development of the reservation regime in the system of the nature reserve fund of Ukraine. The category of reserves dates back to the emergence of feudal relations and land ownership, having found its reflection in the modern environmental legislation of Ukraine and some other countries.

The problems that need to be solved are outlined: regulatory and legal approval of the criteria for determining the categories of reserves; compliance with legislation in the field of land relations; lack of monitoring and proper control over compliance with the protection regime and use of reserve territories; the presence of corruption tendencies in society with attempts to use land and natural resources for needs incompatible with the reservation. It is established that the evolution of Ukrainian environmental legislation regarding the regulation of the protection regime in reserves is characterized by a slow response to the current needs of nature conservation. This resulted in cases of interference in the natural complexes of reserves, including logging, loss of their values, rare species of flora and fauna, and the development of anthropogenic successions.

Using the example of the nature reserve fund of Kyiv and Kyiv region, chosen as a model for the Middle Dnieper, the dynamics of the creation of reserves in terms of their subcategories before and after the independence of Ukraine is shown. Over the 33 years of independence, 161 reserves with a total area of 89.78 thousand hectares were created on the territory of Kyiv and the region – the rate of creation was 3.61 times higher than during the Soviet period 1972–1990. At the same time, for the period 2001–2023, there is a trend towards a decrease in the total area of created reserves and an increase in their number. Over the past 3 years (2021–2023), 48 reserves with a total area of 2.21 thousand hectares have been created, and the average area of 1 reserve (46.04 hectares) was 16.8 times smaller than in the period 1991–2020. Among the reserves created within the territory of Kyiv and Kyiv region, landscape, botanical and forest reserves are the leading ones in terms of subcategories in terms of number, and general zoological, landscape and hydrological reserves in terms of total area. *Key words:* nature conservation areas, reserves, dynamics of creation, protection regime, problems.

Постановка проблеми. Одними із пріоритетних завдань державної екологічної політики України є збереження біотичного та ландшафтного розмаїття, розвиток мережі природно-заповідного фонду та забезпечення сталого (збалансованого) розвитку держави.

В Україні (станом на 01.01.24 р.) нараховува-лося понад 9,0 тис об'єктів ПЗФ загальною площею 4,18 млн. га, показник заповідності склав 6,93% [1]. За часи незалежності цей показник збільшився у 3 рази, однак він не достатній для забезпечення екологічної безпеки країни. Законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2030 року» (2019 р.) передбачено збільшення показника заповідності у 2025 році до 12,5%, а в 2030 році – 15%.

Вітчизняна класифікація територій та об'єктів природно-заповідного фонду має 11 категорій, серед них до природних територій та об'єктів належать біосферні та природні заповідники, національні природні та регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, а до штучно створених об'єктів – зоологічні, ботанічні та дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва [2].

На сьогодні заказники – найбільша за кількістю (39,4%) категорія ПЗФ України, яка займає 34,6% її площі. Серед видів режимів за ступенем забезпечення заповідання (абсолютного, відносного, змішаного) заказники відносять до режиму відносного або часткового заповідання, який полягає у поєднанні абсолютних заборон з можливістю обмеженого використання природних ресурсів [3].

У більшості країн, за винятком США, Канади та деяких інших, категорія заказників відсутня. Вона не зафіксована і в міжнародній класифікації системи МСОП (IUCN). Вітчизняні науковці та громадські природоохоронні організації [3] відносять близькі за функціональністю заказники, пам'ятки природи та заповідні урочища за відповідністю системі класифікації IUCN до групи IV – Середовище проживання / зона регулювання виду – Habitat Species Management Area. Така категорія спрямована на захист певних видів або місць зростань і управління цією територією та віддзеркалює цей пріоритет. Вона передбачає здійснення конкретних заходів для охорони певного виду чи збереження середовища.

Актуальність дослідження. В структурі природоохоронних територій України заказникам належить вагома частка, що пов'язано з історією її державотворення. У цьому полягає індивідуальність класифікації природоохоронних територій України. Актуальність дослідження полягає в необхідності з'ясування особливостей становлення та проблем функціонування режиму охорони в заказниках як невід'ємної складової заходів у мережі природно-заповідного фонду.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Дослідження проведені в рамках виконання Пріоритетних напрямків наукових досліджень Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління на 2021–2025 рр., п. 8. «Розроблення методологічних та методичних засад збереження та відтворення біотич-

ного та ландшафтного різноманіття в природно-заповідному фонді та екологічної мережі України» [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження різних аспектів формування та функціонування мережі природоохоронних територій та режимів заповідання представлені в наукових та науково-методичних роботах Т. Андрієнко, О. Байрак, В. Борейка, О. Василюка, Я. Дідуха, А. Драпалюк, А. Плиги, Є. Іваненка, І. Іваненка, Я. Мовчана, В. Онищенко, Г. Парчука, П. Плюти, С. Поповича, Б. Проця, О. Прядко, М. Стеценка С. Стойка, П. Устименка, В. Шевчука, Ю. Шеляг-Сосонка та ін., в яких розроблені основні принципи та методологічні основи обґрунтування, створення та функціонування об'єктів і територій природно-заповідного фонду, в тому числі заказників.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Хоча заказники за їх кількістю та загальною площею займають провідні позиції серед об'єктів ПЗФ України, предметом спеціальних комплексних досліджень вони за деякими винятками практично не були. Серед недостатньо вивчених питань – динаміка створення заказників, проблеми становлення та функціонування заказного режиму в ПЗФ України на основі системного підходу.

Новизна. Вперше на прикладі модельного регіоу здійснено комплексний аналіз особливостей становлення та проблем, пов'язаних з функціонуванням заказного режиму в природно-заповідному фонді України, а також динаміки створення заказників в розрізі їх підкатегорій за період від уведення заказників до складу природно-заповідного фонду України і до наших днів.

Викладення основного матеріалу. Етимологія слова «заказник» ґрунтується на старослов'янському «указувати, наказувати» казати, карати «заказати, те, що і заборонити, не дозволяти...» [5]. Заказний режим в природних комплексах на терені сучасної України почав формуватися з часів утвердження феодалізму та зародження власності на землю в Київській Русі шляхом заборони чи обмеження лісових користувань в князівських, монастирських та приватних володіннях. Це стосувалося полювання на диких тварин, вирубування чи пошкодження дерев, бортництва тощо.

Перші законодавчі акти щодо охорони природних багатств на нинішній території України були видані у XI ст. у збірнику законів Ярослава Мудрого «Руська Правда», в якому визначена відповідальність за незаконний відстріл бобрів, деяких рідкісних видів птахів. В часи свого зародження заказний режим хоча і існував фактично, проте вживався як синонім заповідного. На території великих заповідників створених за наказом князя Данила Галицького (1220–1264 рр.) в межах сучасних Біловезької та Цуманської пуц заборонялося полювання, вирубування та пошкодження дерев тощо [6]. У XVIII ст.

за указами Петра I заповідними були оголошені т. з. «корабельні» ліси в 20–50-верстових смугах вздовж річок із забороною вирубування дерев різних порід, придатних для будівництва кораблів. Покарання за порушення заборон відзначалося виключною суворою, аж до смертної кари.

На формування природоохоронного законодавства в Європі, царській Росії, з кінця XIX ст. – початку XX ст. а згодом – в Радянському Союзі значний вплив мала природоохоронна діяльність відомого німецького вченого – ботаніка, палеонтолога Гуго Конвенца (1855–1922), визнаного родоначальника концепції заповідності. На відміну від США і Канади, де створювалися великі за площею національні парки, Конвенц порушив питання про заповідання невеликих об'єктів природи, реалізувавши свої ідеї створенням т. з. повних резерватів («Плагенфен», 177 га; «Пташине святолище», 182 га), які є аналогами сучасних українських заповідних урочищ [7]. Г. Конвенц реанімував термін «пам'ятник природи», запропонований ще в 1819 році О. Гумбольдтом, розвинув вчення про пам'ятники природи, наголошуючи на природному походженні таких об'єктів.

У «Положенні про пам'ятники культури і природи», затвердженому урядом Української РСР 16 червня 1926 р. (було чинним до 1945 року), поняття «пам'ятки природи» об'єднувало всі природоохоронні території [3].

Заказники в Українській РСР досить тривалий час функціонували як категорії господарського спрямування, пов'язані з мисливством. Цьому передувало заснування в царській Росії з 1916 року перших заповідників (заказників) як суто мисливських. Після Другої світової війни в Українській РСР існувала специфічна категорія природоохоронних територій – державні заповідно-мисливські господарства, які функціонально дублювали довоєнні мисливські заказники і були призначені для полювання партійних керівників. Державні мисливські заказники спеціального призначення як господарські утворення проіснували в Українській РСР до 1966 року. До складу природно-заповідного фонду вони були включені в 1972 році [8, 9]. Постановою Ради Міністрів УРСР № 311 (1983 р.) «Про класифікацію і мережу територій та об'єктів природно-заповідного фонду Української РСР» державні заказники набули статусу республіканського та місцевого значення [10]. Сучасну класифікацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду, питання власності, основні вимоги щодо режиму охорони, використання та управління охоронними територіями визначено у прийнятому в 1992 році законі України «Про природно-заповідний фонд».

Залежно від характеру об'єктів охорони (природні комплекси в цілому або окремі їх компоненти) та їх режиму заказники поділяються на ландшафтні,

лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні. Заказники можуть мати статус загальнодержавного або місцевого значення. Оголошення заказників здійснюється без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів [2].

Створення, сучасний стан. З метою означення динаміки створення заказників за їх категоріями обрано природно-заповідний фонд м. Києва та Київської області як модельний для Середнього Придніпров'я. Станом на 01.01.2024 р. за даними кадастру природно-заповідний фонд м. Києва та області нараховує 559 об'єктів, що займають 318,12 тис. га, показник заповідності склав 10,99%.

Зазначено, що по набуттю заказниками статусу об'єктів природно-заповідного фонду з 1972 по 2023 рр. в межах території м. Києва та Київської області було створено 187 заказників загальнодержавного та місцевого значення загальною площею 102 818,21 га [1]. За радянський період (1972–1990 рр.) було створено 27 заказників загальною площею 13,04 тис. га, темпи їх створення – 1,35 шт. за рік, а середня площа 1 заказника склала 482,96 га (Рис. 1).

За 33 роки Незалежності України на територіях Києва та області було створено 161 заказник загальною площею 89,78 тис. га – темпи створення (4,88 шт./рік) виявилися в 3,61 рази вищими, ніж за радянський період. При цьому починаючи з 2001–2010 рр. до 2023 р. спостерігається тренд до зменшення загальної площі створених заказників та до збільшення їх кількості. Примітно, що за останні три роки (2021–2023 рр.) було створено 48 заказників загальною площею 2,21 тис. га, а середня площа одного заказника (46,04 га) виявилася в 16,8 разів меншою, ніж середня за попередні 1991–2020 рр.

Серед створених у межах територій Києва та Київської області заказників у форматі підкатегорій за кількістю лідирують ландшафтні, ботанічні та лісові, а за загальною площею – загальнозоологічні, ландшафтні та гідрологічні (Рис. 2) Ентомологічні, загальногеологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні заказники за цей період не створювались

Режим охорони. Наразі майже половина територій ПЗФ України знаходяться на землях лісового фонду. Лісові ценози займають вагомую частку в заказниках таких підкатегорій як лісові, ботанічні, ландшафтні та ін. Положення про заказники розроблялися здебільшого без урахування специфіки природних комплексів і не містили прямих заборон щодо проведення лісгосподарських заходів (рубки догляду, лісовідновні, суцільні санітарні тощо). Так, за 12 років до зміни закону «Про ПЗФ» (2017) рубки в пралісових ділянках заказників Прикарпаття були проведені на площі 3 тис. га [11], а суцільні санітарні рубки в лісах Київщини були проведені в кожному

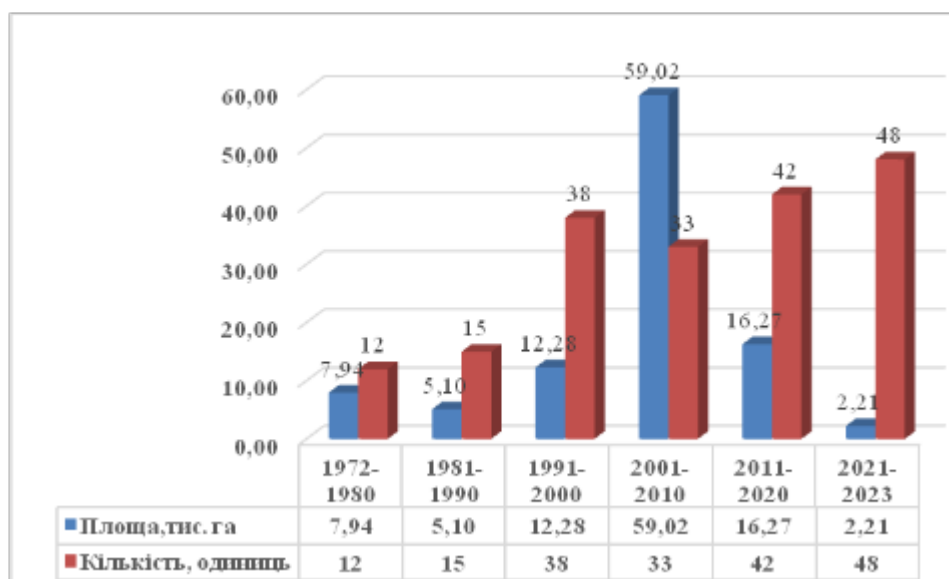

Рис. 1. Динаміка створення заказників в Києві та області за період з 1972 по 2023 рр.

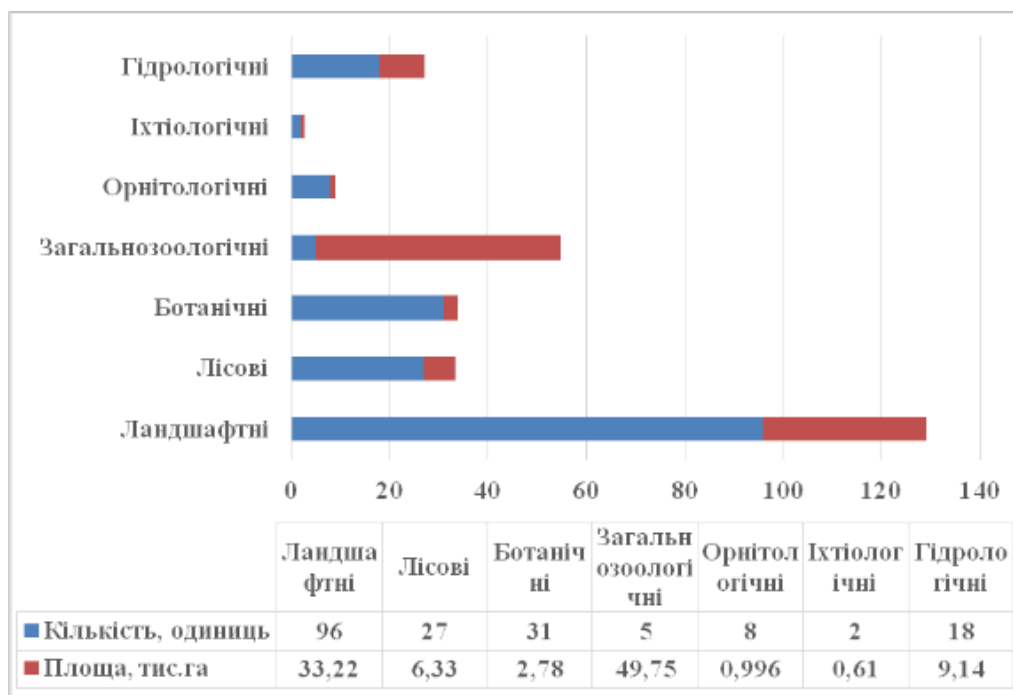

Рис. 2. Актуальні показники розподілу заказників Києва та області за підкатегоріями

третьому заказнику [12]. Досвід свідчить, що проведення санітарних рубок в старовікових лісах заказників часто призводило до їх знищення [13]. Тому розробленню та оновленню положень про заказники щодо регламентування господарських заходів в них важливо приділяти увагу з урахуванням природної зони, видового складу лісостанів, їх та походження, віку та інших чинників. В цьому аспекті варті уваги запропоновані П. Устименком [14] підходи до менеджменту заказного режиму залежно від стану лісових екосистем:

1. Клімаксовий з корінними лісостанами і режимом, близьким до заповідного.
 2. Динамічний, в якому основними в системі заходів мають бути регулювання внутрішньо видових та міжвидових відношень в деревостанах рубками догляду.
 3. Дегратогенний, представлений переважно штучно створеними насадженнями в зоні Степу, що потребують прижиттєвого догляду та відтворення.
- Еволюція українського законодавства розвивалася переважно в напрямку регламентування

режиму заказників з лісовими ценозами. Перші регламенти охоронного режиму в заказниках були запроваджені відповідно до Закону України № 1826-VI (1826-17) від 21.01.2010 р., якими було обмежено або заборонено мисливство та діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим Положенням про заказник» [15]. Отже, законодавець акцентував увагу на розробленні та дотриманню Положення про заказники, що мають прописувати індивідуальний регуляційний режим. Проте на практиці в Положеннях про заказники, зокрема місцевого значення, прописані вимоги здебільшого лише загального, не деталізованого характеру, що не забезпечило території заказників від намагань до нецільового їх використання.

Лише у 2017 році на територіях заказників були заборонені суцільні, прохідні, лісовідновні та поступові рубки, видалення захаращеності, а також полювання [16].

Через 2,5 роки законодавець [17] додав до попереднього переліку регламентів заборону проведення рубок головного користування. Отже, охоронний режим заказників лише через 27 років після прийняття закону України «Про природно-заповідний фонд» почав адекватно відповідати ключовому функціональному завданню-збереженню біорізноманіття.

В українській системі природо заповідання існує низка проблем стосовно створення та подальшого функціонування заказників. Так, створення об'єктів ПЗФ, в тому числі заказників, часто – густо супроводжується значним виміром часу між обґрунтуванням, резервуванням, рішенням органів влади щодо оголошенням та винесенням меж в натуру. Це відкриває вікно можливостей для охочих використовувати земельні ділянки для потреб, несумісних з природо заповіданням. Під час створення деяких об'єктів за відсутності законодавчо затверджених критеріїв вибору категорій ПЗФ в окремих випадках об'єктам присвоювалася невідповідна категорія [3]. Тому при обґрунтуванні заповідання доцільно користуватися відповідними науковими і методичними розробками [18, 19, 6].

Часто трапляються випадки, коли ділянки, визначені органами влади під заповідання, надаються для потреб, несумісних із їх подальшим заповіданням, або рішення про резервування територій скасовуються (заказник «Ковалівський яр»). Описано курйозний випадок відмови мешканців с. Біївці Обухівського району погодити створення заказника «Бівецький», «доки екологи не проведуть в село газ» [20]. Законодавство не передбачає відповідаль-

ності за відмову землекористувача щодо погодження ним створення ПЗФ [21].

Досить поширеними явищами є зміна меж заказників з метою отримання певних вигід, переважно для забудови (заказник «Обухівський» (2002 р.), заказник «Заплавний» (2003 р.), заказник «Пірнівський» (2012–2013 рр.), намагання забудовників скасувати через суд рішення органів влади про створення об'єктів ПЗФ (заказник «Троєщинські луки», 2023 р.).

Відсутність моніторингу істотно впливає на визначення стану природних комплексів та належного контролю за дотриманням відповідного режиму охорони і використання територій заказників, зокрема, створених у минулі роки. Особливої уваги та наукового обґрунтування потребують заказники з лісовими ценозами, деревостани яких втрачають цінність як наслідок результату природних сукцесій.

Головні висновки.

1. Сучасна категорія заказників у природно-заповідному фонді України бере початок з часів зародження феодалних відносин та власності на землю, знайшовши своє відображення в природоохоронному законодавстві України та деяких інших країн.

2. Еволюція українського законодавства щодо регламентування охоронного режиму в заказниках характеризується досить сповільненою реакцією на актуальні потреби природо охорони. Наслідком цього стали втручання в природні комплекси, зокрема рубки лісу з втратами раритетних видів флори і фауни, інших цінностей, а також розвиток антропогенних сукцесій.

3. Динаміка створення нових заказників у Києві та області окреслена високими темпами, незважаючи на корупційні тенденції в суспільстві, інертність чи навіть спротив місцевих громад, з огляду на це актуалізується дієвість еколого-просвітницької роботи для формування позитивного ставлення до заповідних об'єктів та всілякої їх підтримки.

4. В Положення про заказники та охоронні зобов'язання варто передбачити індивідуальний регуляційний режим у форматі підкатегорій для окремо взятих різновидів ландшафтів, а також менеджмент-плани збереження біорізноманіття. В заказниках з лісовими ценозами Положення мають включати заходи щодо можливої втрати цінностей природних комплексів як наслідок природних сукцесій домінантів.

Перспективи використання результатів дослідження. Результати досліджень можуть використовуватися під час розроблення менеджмент-планів збереження біорізноманіття в природно-заповідному фонді та екологічній освітньо-виховній роботі.

Література

1. Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду України. https://data.gov.ua/dataset/mepr_05
1. Закон України «Про природно-заповідний фонд України». ВВР, 1992, № 34, ст.502) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>
2. Функціональна класифікація територій природно-заповідного фонду: історія формування та міжнародний аспект. Василюк О. GEOBIO. 2019. vol. 18, pp 3–20. <https://www.researchgate.net/publication/343798145>

3. Пріоритетні напрямки роботи Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління Міндовкілля на 2021–2025 рр. Схвалено на засіданні Вченої ради № 3–31 від 17.09.2021 р. URL: http://dea.edu.ua/priorytetni_napryami_ndr/
4. Заказник. Вікіпедія. <https://uk.wikipedia.org/wiki>
5. Методологія та практика оцінювання території України для заповідання. Монографія. За ред. Л.Г. Руденка. К.: Наукова думка, 2020. 248 с.
6. Гуго Конвенц – піонер охорони природи Європи/ І. Парнікоза. <https://expedicia.org/gugo-konvenc-pioner-okhoroni-prirodi/>
7. Василюк, О. В. 2015. Як українські заказники стали «заповідними». Вісник Національного науково-природничого музею, 13: с. 33–41.
8. Ющенко О. К. Нова класифікація заповідних територій України. Рідна природа, № 3, 1972, с. 35-36.
9. Про класифікацію і мережу територій та об'єктів природно-заповідного фонду Української РСР. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 22 липня 1983 р. № 311. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311-83-%D0%BF#Text>
10. Борейко В.Е., Головин А.С., Мелешенко О.Н. и др. Заказники и другие объекты ПЗФ Украины без гламура. 2018. <http://ecoethics.ru/wp-content/uploads/2018/01/Boreyka82.pdf>
11. Плига А. 2015. Четверть заказников Киевской области подпала под суцільні вирубки. https://texty.org.ua/articles/59871/Chvert_zakaznykiv_Kyivskoji_oblasti_pidpala_pid_sucilni-59871/
12. Попков М. Рубки лісу в Україні: практика, теорія, проблеми – <http://www.lesovod.org.ua/node/8402>
13. Менеджмент охоронних лісів України. За заг. ред. Ю.П. Шеляг-Сосонка. К.: Фітосоціоцентр, 2003. 299 с.
14. Про внесення змін до Закону України «Про природно-заповідний фонд України». ВВР, 2010, № 11, ст.112) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1826-17#Text>
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони пралісів згідно з Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат. ВВР, 2017, № 37, ст. 379. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2063-19#Text...>
16. Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону, ВВР, 2019, № 51, ст. 383. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249-20#n6>
17. Виявлення територій, придатних для оголошення об'єктами природно-заповідного фонду. Василюк О., Драпалюк А., Парчук Г., Ширяєва Д. За заг. ред. О. Кравченко. Львів: Манускрипт, 2015. 80 с. https://epl.org.ua/images/pdf/people/1767_EPL_Posibnyk_Fond_Zapovidnuk.pdf
18. Дідух Я.П. Основні наукові принципи та критерії формування та оцінки заповідних об'єктів. Наукові записки НаУКМА. Біологія та екологія. 2015. С. 29-34.
19. Природно-заповідний фонд Київської області. Василюк О., Костюшин В., Норенко К., Плига А., Прекрасна Є., Коломицев Г., Фатікова М. К.: НЕЦУ, 2012. 338 с. <https://pzf.land.kiev.ua/pzf-obl-10.html>
20. Правовий режим природно-заповідного фонду України: історія формування, юридичні аспекти та закордонний досвід (посібник). За заг. ред. О. Кравченко. Львів: Манускрипт, 2017. 92с. <https://www.researchgate.net/publication/322581993>